

Hubert Mącik

Miejski Konserwator Zabytków w Lublinie

KOŚCIÓŁ I CMENTARZ PW. ŚW. ELŻBIETY W NIEZDOWIE SŁÓW KILKA O POTRZEBIE RZETELNOŚCI BADAŃ HISTORYCZNYCH

Kościół św. Elżbiety w Niezdowie pojawia się w źródłach pisanych jako kaplica podległa parafii opolskiej w 1721 r.¹ Kaplica ta, o nieznanym już wtedy historii, leżała na gruncie Józefa Potockiego, wojewody kijowskiego. Była to kaplica drewniana, o nieokreślonym bliżej w treści wizytacji planie i rozmiarach, jednak duża na tyle, że wewnątrz znajdował się chór muzyczny (*chorus pro cantoribus*). Dach był kryty gontem, ściany malowane, podłoga drewniana. Wewnątrz znajdował się drewniany ołtarz z obrazem św. Elżbiety i drewnianą mensą, określony przez wizytatora jako stary oraz stara ambona i pięć starych ławek. Jak to określił wizytator w 1721 r., zamiast okien były dziury. Do kaplicy prowadziły jedne drzwi. Dookoła znajdował się ogrodzony, ale nie zamknięty, cmentarz (*Capella altera ad hanc Ecclesiam Parochialem Opoliensem spectam est sita in campis Illustrimi Josephi Potocki Palatini Kijoviensis, tituli S. Elisabeth, lignea, scandulis ligneis tecta, tabulatum illius ligneum pictum, indigens reparatione, pavementum solum per mediam Capellam ligneum. Scamna lignea vetusta 5. Ambona lignea similiter vetusta. Chorus pro cantoribus, fenestrae in hac Capella nulla, solum foramina pro illis. Altare est (...) ligneum cum Imagine S. Elisabeth, cum mensa lignea. (...) Januam habet clausam. Foundationem est supellectilem nullam habet. Caemeterium ad illam est circumseptum sed non clausum*)². Kaplica znajdowała się w bliskiej okolicy późniejszego folwarku św. Elżbiety³, kilkaset metrów na południe od dzisiejszych zabudowań wsi Niezdów

¹ Archiwum Kurii Metropolitalnej Krakowskiej, sygn. AV 20: *Acta visitationis ecclesiarum archidiaconatus Lublinensis dioecesis Craciviensis ex commissione R.D. Constantini Feliciani Szaniawski episcopi Cracoviensis, ducis Severiae per R.D. Joannem Felicem Szaniawski, episcopum Capsensem, suffraganeum archidiaconatum et officialem generalem Leopoliensem expedita et connotata anno 1721, s. 659.*

² Tamże.

³ Folwark ten jest widoczny m.in. na przechowywanej w Archiwum Państwowym w Lublinie mapie

i zarazem kilkaset metrów na zachód od wsi Elżbieta, która swą nazwę zawdzięcza wezwaniu kaplicy i nazwie folwarku. Jej lokalizację potwierdzają zachowane źródła kartograficzne: tzw. Mapa Galicji Zachodniej z l. 1801-1804 oraz mapy późniejsze, aż po mapę Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1938 r. w skali 1:100 000, na których w miejscu kościoła konsekwentnie zaznaczany jest krzyż. Co ciekawe, w lokalnej tradycji mieszkańców Opola i okolicznych miejscowości nie zachowała się pamięć o kościele i znajdującym się przy nim cmentarzu, jego obszar był użytkowany rolniczo.

Lokalizacja miejsca po kościele św. Elżbiety na mapie Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1938 r.

Przy kościele funkcjonował jeden z czterech, obok cmentarza przy kościele parafialnym w Opolu, cmentarza przy kościele św. Ducha na opolskim przedmieściu

z ok. 1860 r., przedstawiającej Opole i najbliższe okolice w dość dużej skali (APL, Plany różnych urzędów, sygn. 447), ale także na tzw. Mapie Galicji Zachodniej płk. Heldensfelda z lat 1801-1804, przechowywanej w Kriegsarchiv w Wiedniu (jako „Owczarnia”) oraz na tzw. Mapie Kwatermistrzostwa z 1843 r. (jako „Galzbicin”).

i cmentarza przy kościele we Wrzelowcu (określanym wówczas jako kluczkowicki) cmentarzy w parafii opolskiej wykorzystywanych przed założeniem istniejącego do dziś cmentarza grzebalnego. Na cmentarzu przy św. Elżbiecie w samym tylko okresie od stycznia 1771 do maja 1774 r. (dla wcześniejszych lat nie zachowały się księgi zmarłych opolskiej parafii) pochowano 104 osoby. Chowano tam wówczas głównie mieszkańców północno-zachodniej części parafii opolskiej: Niezdowa, Niedźwiady, Łazisk, Wrzelowa, ale także osoby z Opola⁴. Brak jest możliwości oszacowania, jak dużo opolskich parafian pochowano przy św. Elżbiecie przed 1771 r.

Bruk kamienny, zapewne relikw kościoła św. Elżbiety, odkryty podczas budowy obwodnicy Opola Lubelskiego, stan w październiku 2013 r., fot. H. Mącik.

Rozbiórka kościoła św. Elżbiety nastąpiła zapewne w związku z potrzebą budowy kaplicy cmentarnej w Opolu. Budowę kaplicy na nowym cmentarzu grzebalnym, założonym z inicjatywy opolskich pijarów na gruncie zakupionym w 1772 r. przy drodze w kierunku Józefowa, nakazano opolskim Pijarom w dekreście reformacyjnym wydanym podczas wizytacji w roku 1781⁵. Do czasu wybudowania

⁴ Archiwum Parafii Opole, Księga zmarłych parafii opolskiej 1771-1791, s. 1-9.

⁵ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, sygn. Rep. 60, A, Vol. 105: *Akta Wizyty Generalnej w trzech Dekanatatach Chodelskim Urzędowskim y Kazimierskim z woli y rozkazu Jaśnie Oświeconego Jmci X. Kajetana Sołtyka Biskupa Krakowskiego Xiążęcia Siewierskiego (...) od dnia 15 maja w Roku Pańskim*

nowej świątyni cmentarz parafialny miał być zamknięty. Zalecone inwestycje na cmentarzu miały zostać wykonane w ciągu trzech lat: rok dał wizytator na zebranie materiału, w drugim miała powstać kaplica, a trzeci był ostatecznym terminem dla budowy ogrodzenia⁶. W trosce o szybką realizację zaleceń, wizytator zarządził przekazanie na budowę kaplicy drewna [...] z *Kościola Św. Elżbiety we wsi Niezdowie zepsutego, Który rozebrać nakazujemy*⁷.

Kościół św. Elżbiety niestety nie spotykał się dotąd z szerszym zainteresowaniem historyków ani archeologów. O jego istnieniu w literaturze przedmiotu dotychczas pisano dwukrotnie: w artykule niżej podpisanego: *Kościół szpitalny i kaplica cmentarna pw. Św. Ducha w Opolu Lubelskim*⁸ oraz w *Atlasie Kościoła w Rzeczpospolitej Obojga Narodów* Stanisława Litaka (gdzie błędnie określono go jako murowany)⁹. Niestety, informacja o istnieniu kościoła i jego lokalizacji nie znalazła się dotychczas w żadnym z opracowań konserwatorskich, wykonywanych na potrzeby planistyczne: ani w monografii Leszka Kozakiewicza z 1967 r.¹⁰, ani w opracowaniu Macieja Paschke z 1984 r.¹¹, ani w wykonywanych stosunkowo niedawno opracowaniach Jadwigi Teodorowicz-Czerepińskiej, Grażyny Michalskiej, Jacka Studzińskiego i Józefa Niedźwiedzia¹² - i w związku z tym miejsce lokalizacji kościoła nie zostało zaznaczone także w dokumentach planistycznych gminy Opole Lubelskie.

Niespodziewanie, miejsce, w którym, jak można było przypuszczać na podstawie wspomnianych wyżej źródeł kartograficznych znajdował się kościół, znalazło się na trasie projektowanego na zlecenie Zarządu Dróg Wojewódzkich w Lublinie przebiegu obwodnicy Opola Lubelskiego, w ciągu drogi wojewódzkiej nr 747. W listopadzie 2012 r. opublikowano w Biuletynie Informacji Publicznej ogłoszenie o przetargu nieograniczonym na: Rozbudowę drogi wojewódzkiej nr 747 Iłża – Konopnica na odcinku Konopnica – Kamień Zadanie 1.1

1781 poczętej, a w roku 1782 dniach ostatnich zakończonej, s. 336-339. Jak wynika z zapisów zawartych w cytowanej wyżej w przypisie 4, Księżde zmarłych parafii opolskiej z lat 1771-1791, pochówki na nowym cmentarzu rozpoczęto w maju 1774 r.

⁶ Tamże, s. 338.

⁷ Tamże.

⁸ H. Mącik, *Kościół szpitalny i kaplica cmentarna pw. Św. Ducha w Opolu Lubelskim*, [w:] *Dzieje i kultura Opola Lubelskiego i okolic*, red. M. Ausz i H. Mącik, Opole Lubelskie 2006, s. 145-151.

⁹ S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczpospolitej Obojga Narodów*, Lublin 2007, s. 255.

¹⁰ L. Kozakiewicz, *Opole Lubelskie, studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa 1967, mps, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie [dalej: WUOZ Lublin].

¹¹ M. Paschke, *Opole Lubelskie – studium historyczno-urbanistyczne*, Lublin 1984, mps, WUOZ Lublin.

¹² J. Teodorowicz-Czerepińska, G. Michalska, J. Studziński, *Opole Lubelskie. Studium wartości kulturowych i uwarunkowań konserwatorskich*, Lublin 1999, mps oraz G. Michalska, J. Studziński, J. Niedźwiedź, *Studium wartości kulturowych i uwarunkowań konserwatorskich gminy Opole Lubelskie*, Lublin 2000, mps; oba opracowania w archiwum Urzędu Miasta w Opolu Lubelskim.

Kontrakt 1 „Budowa (przełożenie) drogi woj. nr 747 Iłża – Lipsko – Solec n/Wisłą – Opole Lubelskie – Bełżyce – Konopnica od istniejącego km 41+990 do obwodnicy m. Opole Lubelskie”, do którego załączono projekty planowanej drogi¹³. W związku z mającymi się rozpocząć wiosną 2013 r. pracami budowlanymi przy budowie tej drogi przekazałem w kwietniu 2013 r. Lubelskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków informację o możliwym konflikcie planowanego przebiegu drogi z pozostałościami kościoła i cmentarza. Jak się okazało, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków ani inwestor, Zarząd Dróg Wojewódzkich – nie posiadał wcześniej wiedzy o istnieniu tych zabytków.

Widok na pas drogowy budowanej drogi w październiku 2013 r., pośrodku widoczne wykopki po wyeksplorowanych grobach, fot. H. Mącik.

Mimo negatywnego wyniku przeprowadzonych przed rozpoczęciem prac badań powierzchniowych, po zdjęciu wierzchniej warstwy gruntu, w październiku 2013 r., w miejscu spodziewanym na podstawie wcześniejszych analiz historycznej kartografii, niemal dokładnie na środku szerokości pasa drogowego budowanej drogi, odkryto liczne szczątki ludzkie. Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków nakazał przeprowadzenie badań ratowniczych, które trwały jeszcze w trakcie pisania niniejszego tekstu (marzec 2014 r.). W trakcie prac odkryto m.in. bruk kamienny o powierzchni kilkunastu metrów kwadratowych (być może

¹³ <http://zdw.bip.lubelskie.pl/index.php?id=73&p1=szczegoly&p2=12519>

będący pozostałością stabilizacji gruntu pod budynek kościoła?) oraz ponad 150 pochówków datowanych wstępnie, na podstawie licznych zabytków ruchomych na XVII-XVIII w.¹⁴

Cała zaistniała sytuacja pokazuje, jak istotne są dla zachowania dziedzictwa kulturowego rzetelne badania historyczne. Brak pogłębionych badań w trakcie przygotowywania materiałów do opracowań planistycznych, wykonywanych na zlecenie gminy Opole Lubelskie, przyniósł nie tylko skutek w postaci znacznego opóźnienia prac budowlanych przy realizacji obwodnicy Opola Lubelskiego i co za tym idzie poniesienia znacznych dodatkowych kosztów publicznych, ale przede wszystkim skutkiem niedostatecznego rozpoznania historii tego obszaru, stało się zniszczenie w znacznym stopniu zachowanych do 2013 r. pozostałości kościoła i cmentarza. Niewielką pociechą jest przy tym fakt przeprowadzenia ratowniczych badań archeologicznych, które powiększą znacząco naszą wiedzę o kościele św. Elżbiety w Niezdowie.

Kościół św. Elżbiety, jak wyżej wspomniano, wielokrotnie wzmiankowany jest w źródłach pisanych z XVIII stulecia, w szczególności źródłach kościelnych: protokołach wizytacji biskupich oraz księgach metrykalnych parafii opolskiej. Niestety, mimo ich ogromnej wartości dla rozpoznania historii najważniejszych zabytków Opola i okolicy oraz historii zagospodarowania przestrzeni miasta i jego otoczenia, źródła te nie były przedmiotem zainteresowania autorów ww. opracowań wykonywanych dla celów planistycznych. Obszar kościoła i cmentarza można było ominąć – możliwe byłoby zaprojektowanie przebiegu drogi w inny sposób, np. kilkadziesiąt metrów na północ lub południe, tak, by zachować dla przyszłych pokoleń zarówno pewien fragment kultury materialnej okolicy, jak i nie naruszać wiecznego spoczynku pochowanych w Niezdowie opolskich parafian.

Błędy i niedociągnięcia w opracowaniach historycznych najczęściej pozostają na cierpliwym papierze i nie powodują negatywnych konsekwencji dla dziedzictwa kulturowego. Niestety, są także takie przypadki, jak omawiany tu *casus* kościoła niezdowskiego, gdy niedostateczne kwerendy archiwalne autorów opracowań przeznaczonych na użytek planistyczny i konserwatorski, spowodowały realne zniszczenie zabytków, którego można było uniknąć. Przypadek ten pokazuje także, jak słaby jest transfer aktualnego stanu badań naukowych do odpowiednich służb podejmujących działania administracyjne: publikacje omawiające kościół św. Elżbiety ukazały się w 2006 i 2007 r., a mimo to funkcjonująca w obrocie naukowym wiedza, do 2013 r. nie znalazła odzwierciedlenia w działaniach odpowiednich organów administracji.

¹⁴ Informacja ustna prowadzącego badania archeologa, P. Sylwestra Bochyńskiego.